

הרב גבריאל גולדמן והרב מנחם בורשטין

אימוץ ילדים¹רקע משפטי ומעשי²

1. השירות למען הילד

השירות למען הילד הינו שירות טיפולי-ממלכתי, והוא היחיד שמוסמך לפעול בכל מה שקשור לאימוץ במדינת ישראל מכוח חוק אימוץ ילדים. השירות פועל במסגרת משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, ומשוך לאגף לשירותים חברתיים ואישיים. השירות למען הילד פועל למציאת בית חלופי באמצעות אימוץ לילדים שאינם יכולים לגדול בבית הוריהם שהולידו אותם, ומאפשר את מימוש זכותו של ילד לגדול בבית הורים קבוע ומטפח, גם כאשר אין לו אפשרות כזאת בבית הוריו-מולידיו. יש קבוצות שונות של ילדים שנמסרים לאימוץ. יש ילדים שנמסרים על ידי ההורים, כגון נערות או נשים צעירות שהרו ולא מסוגלות לגדל את הילד, והן מוסרות אותו לאימוץ מרצונן, ויש ילדים שנמסרים לאימוץ לאחר הכרזה של בית המשפט שהילד בר אימוץ. על פי חוק, הכרזה כזאת תינתן גם ללא הסכמת ההורים רק בתנאים מסוימים, כגון במקרה שהוריו של הילד נפטרו, או שהם נטשו אותו, או שהם אינם מקיימים את חובותיהם הבסיסיים כלפי הילד במשך שישה חודשים.³ כחלק מהבדיקות שנעשות במקרה של ילד שנמסר לאימוץ, נעשה בירור של מעמדו האישי, ונבדק גם נושא הגיור. החוק קובע כי ניתן למסור ילד לאימוץ רק למשפחה בת אותה דת. כדי למנוע נישואי קרובים, החוק מאפשר לרשם הנישואין לעיין בפנקס האימוץ. המשפחה המאמצת לעומת זאת מקבלת את המידע הרפואי וההתפתחותי על הילד. החלוקה העיקרית של הילדים שנמסרים לאימוץ היא לפי קבוצות גיל - **תינוקות** מוגדרים כך מעת לידתם ועד הגיעם לגיל שנתיים, לעומת **ילדים** שהם מבני שנתיים ועד בני שמונה עשרה. רוב האנשים רוצים לאמץ תינוקות, אך התינוקות נמסרים רק לזוגות חשוכי ילדים - שיכולים לקבל ילד ראשון וגם ילד שני. ילדים בני שנתיים ומעלה נמסרים גם למשפחות עם ילדים. תינוקות בעלי מאפיינים ייחודיים, כגון תינוק לאם נרקומנית, תינוק שיש לו רקע גנטי קשה

1. טיוטת פרק מתוך ספר פוע"ה כרך רביעי - גינקולוגיה, אורולוגיה וחברה, שנמצא בשלבי עריכה מתקדמים. ספר פוע"ה כרך שלישי - היריון ולידה נמצא בימים אלו על מכש הדפוס.
2. הרקע המשפטי והמעשי שלפנינו הועבר לאחר כתיבתו לעיונה של אורנה הירשפלד, עובדת סוציאלית ראשית לחוק אימוץ ילדים ומנהלת השירות למען הילד במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים. הערותיה ותיקוניה שולבו בגוף הפרק, ואנו מודים לה על כך.
3. פירוט המקרים שבהם בית המשפט רשאי להכריז על ילד כבר-אימוץ מופיע בחוק אימוץ ילדים, סעיף 13.

וכדומה, נמסרים גם למשפחות עם ילדים, כיוון שלעיתים יש קושי באיתור משפחה מתאימה בעבורם. על פי הנחיות השירות למען הילד, הפער בין ההורים המאמצים לילד לא יפחת משמונה עשרה שנה ולא יעלה על ארבעים ושלוש שנה. על פי חוק האימוץ במדינת ישראל והפסיקה המשפטית, ברירת המחדל באימוץ בארץ היא האימוץ הסגור, דהיינו אימוץ שבו מתנתק הקשר בין הילד לבין הוריו הביולוגיים. יחד עם זאת החוק מאפשר לבית המשפט להחליט על אימוץ עם קשר⁴, דהיינו אימוץ שמאפשר קשר מסוים בין הילד המאומץ לדמויות משמעותיות בעבורו ממשפחתו הביולוגית. שמירת הקשר מתבצעת בדרגות שונות; לעיתים מדובר בהעברת מידע להורים הביולוגיים על הילד וחלופת מכתבים ותמונות בלבד, ולעיתים מדובר על מפגשים בפועל. השיקול העיקרי בהחלטה על אימוץ עם קשר הוא שהמשך הקשר בין הילד ובין משפחתו הביולוגית הוא לטובתו. יחד עם זאת מתייחסת ההחלטה גם לנתוני המשפחה הביולוגית, רצונה ויכולתה, וכן לרצונה וליכולתה של המשפחה המאמצת לאפשר סוג כזה של אימוץ. כשילד מאומץ מגיע לגיל שמונה עשרה, הוא רשאי להגיש בקשה לפתיחת תיק האימוץ, לאיתור ההורים הביולוגיים ולקבלת פרטים מזהים על אודותיהם. פתיחת התיק אפשרית רק ביוזמת המאומץ.⁵ בתהליך פתיחת תיק האימוץ, המאומץ מקבל פרטים לא מזהים על משפחתו ועל מעמדם האישי של הוריו, והוא רשאי לדעת אם הם בחיים, אם יש לו אחים ואחיות ובני כמה הם. הפרטים המזהים של ההורים הביולוגיים נמסרים למאומץ רק לאחר איתור ההורים על ידי עובד סוציאלי לחוק האימוץ וקבלת הסכמתם למסירת הפרטים למאומץ. במקרים חריגים מאוד שבהם העובד הסוציאלי מתרשם שפתיחת תיק האימוץ עלולה להזיק מאוד לאחד מבני המשפחה, הוא רשאי על פי חוק לסרב לפתוח את תיק האימוץ, לרבות סירוב למסירת פרטים לא מזהים. הילד המאומץ רשאי לערער על החלטה כזאת בבית המשפט.

2. המתנה לאימוץ

כתוצאה מרידה במספר הילדים לאימוץ, זוג שמעוניין באימוץ תינוק ממתין יותר מחמש שנים בממוצע, ולכן יש לא מעט זוגות שנושרים מהתהליך במשך השנים כתוצאה מההמתנה הממושכת.⁶ במקרים שיש נכונות לקבל ילד גדול יותר או תינוק עם מאפיינים מיוחדים, זמן ההמתנה קצר יותר.

4. המכונה 'אימוץ פתוח'.

5. ההורים הביולוגיים רשאים לכתוב מכתבים שיופקדו בתיק האימוץ, והילד יוכל להחליט אם ברצונו לקרוא אותם.

6. על פי נתוני סקירת השירותים החברתיים לשנת 2016 של משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (פרק 2: ילדים ובני נוער, חלק ב: ילדים מאומצים ומשפחות מאמצות), בשנת 2016 פנו 280 משפחות בבקשה לאמץ ילד שלא במסגרת המשפחה (שנקרא 'אימוץ ילד זר', בניגוד לאימוץ קרובים בתוך המשפחה). רק 76 ילדים כאלה נמסרו לאימוץ, מתוכם רק 24 תינוקות, והיתר היו ילדים גדולים יותר או תינוקות במצבים מיוחדים. הממוצע מתחילת שנות האלפיים עומד על כמאה ילדים שנמסרים לאימוץ זר בכל שנה.

3. אימוץ וטיפולי פוריות

אין סתירה בין טיפולי פוריות לבין המתנה לאימוץ. ישנם זוגות שאינם מודעים לכך, ולעיתים נרשמים לאימוץ רק לאחר שהתייאשו מהטיפולים. כתוצאה מכך, כשהזוג כבר בשל ורוצה לאמץ, מתברר לו שזמן ההמתנה ארוך מאוד. כדי למנוע המתנה ארוכה כזאת, ניתן ורצוי להירשם לאימוץ ולהתחיל את תקופת ההמתנה הממושכת תוך כדי ביצוע טיפולי פוריות. אומנם יש קושי פסיכולוגי ברישום לאימוץ בשלב הזה, כיוון שרישום לתהליך עלול להצטייר כייאוש מילד ביולוגי, אך כאמור לעיל, עצם הרישום לאימוץ לא סותר טיפולי פוריות, ואם בני הזוג יזכו לפרי בטן, הם יוכלו להשהות את התהליך או אף לבטלו.⁷

4. תהליך הרישום לאימוץ

בני זוג שפונים לאימוץ ממלאים טופס מועמד לאמץ, ומוזמנים לקבלת מידע ראשוני על תהליך האימוץ ועל אפשרויות האימוץ השונות. המועמדים לאמץ עוברים אבחון פסיכו-סוציאלי על ידי עובד סוציאלי לחוק האימוץ. עליהם לצלוח גם אבחון פסיכולוגי ובדיקות רפואיות. בד בבד המשטרה מעבירה לשירות למען הילד גיליון רישום פלילי של המועמדים לאמץ. לאחר מכן על המועמדים לעבור ועדה שתפקידה לאשר את האימוץ. אין חובה לעבור את כל התהליך ברצף, אפשר להירשם ולהמשיך את התהליך כשהדברים מעשיים יותר. משימת ההורות המאמצת דורשת התמודדות עם נושאים ייחודיים, כמו גילוי האימוץ, התמודדות עם הרקע של הילד וכו', ולכן ההנחה היא שהורים מאמצים צריכים להיות הורים בעלי יכולת הורות מיוחדת. מי שרואה עצמו נפגע מההחלטה בקשר למועמדותו לאמץ, רשאי על פי חוק האימוץ לפנות לוועדת ערר.

5. תהליך האימוץ

ההתאמה בין הילד להורים מורכבת מאוד. בתקופה הראשונה לאחר מסירת הילד למשפחה המאמצת, היא משמשת לילד משפחה אומנת לצורך אימוץ.⁸ חצי שנה לאחר שהילד הועבר לאותה משפחה, אפשר לפנות לבית המשפט בבקשה לקבל צו אימוץ. השירות למען הילד במשרד הרווחה והשירותים החברתיים משמש בעבור המשפחות המאמצות כתובת לייעוץ, הדרכה, סיוע והפנייה לגורמי טיפול שונים במהלך כל שנות האימוץ. במצבים מיוחדים ניתן גם סיוע כספי למימון הוצאות טיפוליות מיוחדות לילד המאומץ.⁹ המגמה היא שילד מאומץ לא יישאר ילד בודד במשפחה, ולכן השאיפה היא לאימוץ של ילד נוסף באותה משפחה.

6. אומנה לעומת אימוץ

משפחה אומנת היא משפחה משלימה למשפחה המקורית, דהיינו הילד מטופל

7. מובן שהמלצה כזאת מיועדת רק למקרים שבהם סיכויי הצלחה להוליד ילד בעזרת טיפולי פוריות אינם גבוהים.

8. בשונה ממשפחה אומנת רגילה, ראה להלן בפסקה הבאה.

9. כמו כן, עמותות שונות מסייעות להורים המאמצים ומלוות אותם.

במשפחת האומנה, אך הסמכויות, החובות והזכויות ההוריות הן של הוריו הביולוגיים.¹⁰ האומנה הינה סידור זמני לילד שהוצא ממשמורת הוריו, ומטרתה לאפשר להוריו לטפל בבעיותיהם ולהשתקם בזמן שהילד מטופל אצל משפחת האומנה, כדי שבבוא הזמן יוכלו לקבל את הילד בחזרה אליהם ולגדל אותו בעצמם.¹¹ לעומת זאת משפחה מאמצת מקבלת את כל האחריות על הילד, את כל הזכויות וכל החובות. משפחות חשוכות ילדים מעוניינות בדרך כלל לקבל ילדים לאימוץ.

7. אימוץ בין-ארצי

אימוץ בין-ארצי הוסדר בחוק בשנת תשנ"ו (1996) והוא מופעל רק דרך עמותות שקיבלו אישור לעסוק באימוץ בין-ארצי משר הרווחה ומשר המשפטים. עמותה כזאת פועלת מול מדינה מסוימת, והיא צריכה להסדיר את הרישוי באופן נפרד לכל מדינה. הרשות המרכזית לאימוץ בין-ארצי מפקחת על העמותות הללו. כמו כן היא רשאית לפעול בעצמה באימוץ בין-ארצי כאשר אי אפשר לפעול באמצעות עמותה מוכרת. היתרון שיש באימוץ בין-ארצי לעומת אימוץ בארץ הוא האפשרות לפער גילים גדול יותר בין ההורים המאמצים לבין הילד - עד ארבעים ושמונה שנים בין הילד לבין ההורה הצעיר. חיסרון מרכזי באימוץ בין-ארצי הוא שבדרך כלל הילד אינו יהודי והיה עליו לעבור גיור. כמו כן, בניגוד לאימוץ בארץ שנעשה ללא עלות, אימוץ בין-ארצי כרוך בתשלום גדול לעמותה שהאימוץ מתבצע דרכה.¹² בשנים האחרונות יש ירידה עקבית ניכרת במספר הילדים המאומצים בארץ באימוץ בין-ארצי, ירידה שנובעת משינוי הגישה הבין-לאומית כלפי אימוץ - העדפת אימוץ פנים ארצי על פני אימוץ בין-ארצי, ולכן ההיצע של המדינות שמוסרות ילדים לאימוץ מצטמצם והולך. כך ירד מספר הילדים המאומצים בארץ באימוץ בין-ארצי מ-214 בשנת 2007 ל-24 בלבד בשנת 2016.¹³ כמו כן, מספר העמותות הפעילות בתחום האימוץ הבין-ארצי ירד מ-17 עמותות בשנת 2000 לשתי עמותות בלבד בשנת 2018.¹⁴

אימוץ בארץ ובעולם לא תלוי באזרחות אלא בתושבות, כלומר במקום שבו האדם חי בפועל. אדם יכול לאמץ במסגרת אימוץ בין-ארצי רק אם חי בארץ לפחות שלוש שנים מתוך חמש השנים האחרונות. הגדרת התושבות באימוץ בארץ אינה מוגדרת בחוק, ולפיכך מתאפשרת בכך גמישות מסוימת.

10. כך, לדוגמה, כל דבר שקשור בחיי היום-יום של הילד נמצא בסמכות משפחת האומנה. אולם החלטות עקרוניות לגבי הילד, כגון בחירת סוג מוסד החינוך שבו יתחנך, מתן אישור לטיפול רפואי מורכב או הוצאת הילד מהארץ לתקופה העולה על שבועיים, נמצאות בסמכות הוריו הביולוגיים.
11. במשך שנים רבות האומנה לא הייתה מעוגנת בחוק. רק בשנת תשע"ו התקבל החוק להסדרת האומנה בישראל.
12. נכון ליום כתיבת שורות אלה (אלול תשע"ח) המחיר מוגבל עד לסך של 22,000 יורו. נוסף על כך יש הוצאות טיסה ושהייה בחו"ל לצורך הבאת הילד.
13. על פי סקירת השירותים החברתיים 2016, שם.
14. ראה יוסי תמיר זוהר נוימן, 'סוגיות ביישום האימוץ הבין ארצי בישראל - נייר מדיניות'. הנתונים על מספר העמותות הפעילות כיום מופיעים באתר משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.

האימוץ בהלכה

1. יוחסין

א. כאשר ילד נמסר לאימוץ על ידי אמו ללא אב ידוע, יש לברר אצלה מיהו אבי הילד. אם האם מסרבת לומר מיהו אבי הילד, יש להשתדל לפחות לבקש ממנה שתצהיר אם אבי הילד הוא יהודי שמותר לו לבוא בקהל, דהיינו שמותר לו לשאת אישה יהודית. האם נאמנת בדבריה, ויש לרשום את הצהרתה בתיקו של הילד.¹⁵

ב. במקרה שבו האם לא מסרה הצהרה כל שהיא לגבי זהות אבי הילד, הילד מוגדר כ'שתוקי', שהוא ספק ממזר, מצב שאינו מאפשר לו לבוא בקהל.¹⁶ למרות זאת, יש מן הפוסקים שהעלו כמה סברות להכשיר ילדים כאלה לבוא בקהל, ואפשר לסמוך על דבריהם בשעת הדחק, כשאינן שום אפשרות להשיג פרטים מזהים של אבי הילד המאומץ.¹⁷

15. הרב שלמה דיכובסקי בהרצאתו בכנס פוע"ה תשס"א, בהתבסס על שו"ע, אבה"ע סי' ד סעי' כו, והוסיף שאף שהאם אינה בקיאה בהלכות יוחסין, צריך לשאול אותה אם הוא כשר באופן כללי, ואין אנו מחפשים מומים וממזרות, שמשפחה שנטמעה נטמעה.

16. שו"ע, שם, ובסעיף לו. על פי הכתוב שם מותר לילד כזה להינשא רק לגיורת, ולידה רק לגר. אם אבי הילד הוא גוי, אין בעיה של ייחוס, שכן הנולד ליהודייה וגוי מותר לו לבוא בקהל. החשש הוא שאבי הילד הוא יהודי שאסור לו לבוא בקהל, דהיינו ממזר, ואז גם לילדיו יש דין ממזר ואסור להם לבוא בקהל. אף שהממזרים הם מיעוט ורוב היילודים כשרים לבוא בקהל, חז"ל עשו מעלה ביוחסין, ראה קידושין עג"א.

17. בשו"ת נודע ביהודה, קמא, אבה"ע סי' ז, חידש שבמקום שבו רוב האנשים כשרים לבוא בקהל והאם נפטרה מבלי למסור פרטים מזהים על אבי הילד, אפשר להקל ולהתיר לילד לבוא בקהל. מדוע? הסיבה שחז"ל החמירו לפסול את הילד גם במקום שבו רוב האנשים כשרים לבוא בקהל היא שייתכן שאבי הילד הלך למקומה של האם כשהרתה ממנו, ומצב כזה מוגדר בהלכה כ'קבוע' שדינו שהוא ספק שקול שיש להחמיר בו, גם אם הרוב נוטה לקולא. לעומת זאת, הדיון על הילד מתעורר בשעה שהוא נולד, ובאותו זמן האם כבר לא נמצאת במקומה ה'קבוע', וממילא אין להחיל על הילד את הכללים המחמירים. למרות זאת, בדרך כלל מחמירים על הילד, כיוון שדנים על הילד ועל אמו בבת אחת, ואי אפשר להפריד ביניהם ולהקל על הילד בשעה שמחמירים על האם (הדיון על האם מתקיים כיוון שהנבעלת לפסול נאסרת מכאן ואילך להינשא לכהן). החומרה נדרשת כשהאם נמצאת לפנינו, אך אם האם נפטרה לפני הדיון במעמדו האישי של הילד, אפשר להקל בדוחק כדי להתירו לבוא בקהל. נודע ביהודה מבסס את חידושו על דין 'אסופי' שמופיע בגמרא, שהוא תינוק שנמצא בשוק ואין יודעים מי הוריו, ויש חשש שהשליכו אותו כיוון שהוא ממזר, ולכן הוא נאסר לבוא בקהל. אך להלכה נפסק שאם יש סימנים שהאסופי טופל כיאות, ואף שהושלך, משליכיו חפצו שיישאר בחיים - אפשר להכשירו לבוא בקהל. זאת אע"פ שעל כל אסופי היה אפשר להשית גם את הדין של שתוקי (שהרי אין יודעים מי אביו). לדברי נודע ביהודה הסיבה שלא משיתים על אסופי גם את דיני שתוקי היא שדיני שתוקי חלים רק כשדנים גם על האם וגם על הילד, אך אם דנים רק על הילד - כמו במקרה של אסופי - אין להחיל על הילד דיני שתוקי. רוב הפוסקים חלקו על חידושו של נודע ביהודה, ראה פתחי תשובה, אבה"ע סי' ד ס"ק מא; ואוצר הפוסקים, סי' ד ס"ק צז, אות ט. למרות זאת, בשבט מיהודה, שער רביעי, פרק טז, וכן הרב איסר יהודה אונטרמן, 'בדין שתוקי ואסופי', הערות לסוף כרך א של אוצר הפוסקים, כתב שיש לצרף לדברי נודע ביהודה את דברי שב שמעתתא, שמעתתא ד, פרק כב, שבמקום שבו לא שכיח אפילו מיעוט של פסולים, יש להכשיר שתוקי, ולכן יש להקל לילדים מאומצים במדינת ישראל לבוא בקהל גם כשלא ידוע מי אבי הילד, שכן גם בילד מאומץ אין דנים על האם אלא רק על הילד. וכן הסתמכו למעשה על דבריו שו"ת עשה לך רב, ח"ח

ג. חיובים וזכויות ממוניות לילדים מאומצים נקבעים היום במדינת ישראל על פי חוק האימוץ¹⁸ ולא בדרך הלכתית. אפשר לסדר את החיובים והזכויות לא רק על פי החוק האזרחי אלא גם לפי ההלכה היהודית, כדי למנוע בעיות עתידיות בעניינים ממוניים, כגון חיובי מזונות וירושה.¹⁹

2. אימוץ ילד גוי וגירור²⁰

כאשר ההורים המאמצים ילד גוי הם שומרי מצוות, אין כל בעיה הלכתית לגייר את הילד על דעת בית דין, כיוון שזכות היא לו. אולם כשההורים אינם שומרי תורה ומצוות, יש לחשוש שמא לא יחנכו את הילד לקיום מצוות. האם גם אז הגרות נחשבת כזכות לילד? האם הזכות שבגיור היא בכך שהקטן יוכל לקיים מצוות כשיגדל, ואם לא יקיים - אין בכך זכות, או שמא עצם הצטרפותו לעם ישראל, תוך קיום כמה מצוות, נחשבת לזכות, גם אם יעבור עבירות רבות?

נושא זה עלה בדברי הפוסקים, ויש בו גישות שונות

ד. פשוט שעדיף לאמץ ילד יהודי מאשר ילד גוי,²¹ גם כדי שיקבל חינוך יהודי וגם מפני שזה חסד לילד היהודי ולא רק לזוג.²²

- ס' ע; והרב שלמה דיכובסקי, 'תינוקות מאומצים - יוחסין וגירור', תחומין לג (תשע"ג), עמ' 177-179. לעומת זאת, הרב משה פינדלינג, 'אימוץ ילדים', נועם ד (תשכ"א) עמ' סו-סט, כתב שבמקום שלא ניתן לחקור את האימא, אי אפשר להתיר את הילד לבוא בקהל, שכן רוב הפוסקים חלקו על חידושו של בעל נודע ביהודה, כדלעיל, ולשיטתו אף הנודע ביהודה עצמו התיר רק במקום שהאם מתה ולא במקום שהיא בחיים אלא שאיננו יודעים היכן היא. וצריך עיון על שיטתו זאת, שהרי הוכחת נודע ביהודה היא מאסופי, והמציאות שם היא שאיננו יודעים היכן האם, ולא שמתה, וכן כתב בשו"ת עשה לך רב, שם - 'דְּמָה לִי מֵתָה וְמָה לִי שֶׁנֶּעְלַמְנוּ עִקְבוֹתֶיהָ לְגַמְרִי, וּבִמְקוֹם צוּרָךְ גָּדוֹל יֵשׁ לְהִתִּיר לְדַעְתּוֹ אִפְּלוּ בִּמְקוֹם שֶׁהָאֵם לִפְנֵינוּ אֵלָּא שְׂאֵי אִפְשֶׁר לְחַקֵּר אוֹתָהּ.
18. על פי חוק האימוץ, סעיף 16 - 'האימוץ יוצר בין המאמץ לבין המאומץ אותן החובות והזכויות הקיימות בין הורים ובין ילדיהם, ומקנה למאמץ ביחס למאומץ אותן הסמכויות הנתונות להורים ביחס לילדיהם; הוא מפסיק את החובות והזכויות שבין המאומץ לבין הוריו ושאר קרוביו והסמכויות הנתונות להם ביחס אליו'. בנוסף לכך, החוק מפנה לסעיף 16 לחוק הירושה שבו נאמר שילד מאומץ נחשב כילדו של המאמץ לעניין ירושה, דהיינו שהוא יורש את ההורים המאמצים ואת שאר קרוביהם כאילו הוא ילדם, וכן ההורים המאמצים וקרוביהם יורשים את הילד המאומץ כאילו הוא ילדם (שני חריגים יש בחוק האימוץ - החריג האחד הוא שיש לבית המשפט סמכות לצמצם בצו האימוץ את תוצאות האימוץ. החריג האחר הוא שחוק האימוץ אינו פוגע בדיני איסור והיתר לענייני נישואין וגירושין, דהיינו האימוץ לא יכול לבטל את הקשר הביולוגי לענייני נישואין וגירושין).
19. הרב משה פינדלינג, 'אימוץ ילדים', נועם ד (תשכ"א) עמ' עח-פד; הרב ברוך מרדכי אזרחי, 'גדרי התחייבות באימוץ ילדים', נועם, שם, עמ' צד-קמח; ראה הרב שלמה דיכובסקי, 'חובת ההורים לזון את ילדיהם המאומצים', תחומין טו (תשנ"ה), עמ' 278-291.
20. בכתובת הפסקה הבאה נעזרנו במאמרו של הרב ישראל רוזן, 'גירור קטינים המאומצים במשפחות חילוניות', תחומין כ (תש"ס), עמ' 245-250, וכן במאמרו של הרב שלמה דיכובסקי, 'תינוקות מאומצים - יוחסין וגירור', תחומין לג (תשע"ג), עמ' 179-183. למעשה הדברים תלויים במדיניות של בתי הדין הרבניים לגירור, שהם המוסדות היחידים שיש להם סמכות ממלכתית לגייר במדינת ישראל, והרבנות הראשית מכירה רק בגירורים שנעשו בהם.
21. שו"ת אגרות משה, יו"ד ח"א סוף סי' קסב.
22. הרב אביגדור נבנצל בפגישתו עם רבני פוע"ה, כ"ד בתמוז תשס"א.

ה. בגיור נקבה צריך קבלת עול מצוות וטבילה. בגיור זכר צריך בנוסף לכך גם מילה.²³
ו. למעשה, קבלת עול מצוות היא תנאי עיקרי גם בגיור קטינים, לכן צריך שההורים המאמצים יהיו שומרי תורה ומצוות.²⁴

ז. הפוסקים נחלקו אם לקבל בדיעבד גיור של ילדים המאמצים במשפחות שאינן מחנכות לקיום תורה ומצוות.²⁵ יש מי שהכריע שגם אם לכתחילה אין לקבל גרות קטן כשהוריו המאמצים אינם שומרי מצוות, בדיעבד - אם גירוהו על דעת בית דין, הגרות חלה, ואין לבטלה. גם אם הוריו לא יחנכוהו לשמירת מצוות, וגם אם בגדלותו לא ישמור מצוות, הריהו יהודי כדעת המתירים.²⁶

ח. לדעה זו, אם ניתן יהיה להבטיח שהקטן יקבל חינוך יהודי בסיסי לשמירת מצוות - ברמה ובהיקף שיתנו לו בסיס ממשי בגדלותו - אזי יש מקום לשקול לקבלו גם לכתחילה, והכול לפי ראות עיני בית הדין ולפי שיקול דעתם.²⁷
שאר דיני הגיור לא יפורטו כאן כי רבים הם, ואין כאן מקום להאריך.

3. אפשרות לגיור קטן ללא קבלת מצוות בשיטת 'עבדות ושחרור'

ט. יש שהעלו אפשרות של גיור ללא קבלת מצוות בשיטת 'עבדות ושחרור'. הסבר - עבד חייב במצוות כאישה. אם נכרי ימכור עצמו להיות עבד לישראל ויקבל אחר כך גט שחרור, יהפוך בעת שחרורו לגר גמור המחויב בכל המצוות, גם אם אינו חפץ בקיומן. אך למעשה הפוסקים הסתייגו או דחו פתרון כזה.²⁸

23. שו"ע, יו"ד סי' רסח סעי' ב.

24. הרב שלמה דיכובסקי, תחומין שם, עמ' 182, על פי שו"ת מטה לוי, ח"ב סי' נה, בשם הרב יצחק אלחנן ספקטור, ועל פי שו"ת זכר יצחק, ח"א סי' ב, ועל פי שו"ת חבצלת השרון, ח"א יו"ד סי' עה, ועל פי שו"ת דעת כהן, סי' קמז. וראה בדברי הרב דיכובסקי, שם, שאם הילד לומד בבית ספר דתי, ובייחוד אם הוא שוהה בפנימייה דתית, יש לגיירו אף אם הוריו המאמצים אינם שומרי תורה ומצוות.

25. ראה דברי שו"ת דעת כהן, שם, ושו"ת אחיעזר, ח"ג סי' קכח.

26. הרב שלמה דיכובסקי, תחומין, שם.

27. הרב שלמה דיכובסקי, תחומין, שם. וראה שם שהציע לתקן שכל קטן שיתגייר על דעת בית דין יחויב ביום היכנסו למצוות להופיע בפני בית הדין ולקיים מצווה שבין אדם למקום, כגון תפילין אצל בנים, וכך יקיים הילד מצווה מן התורה מיד בגדלותו, ולא יהיה אפשר לטעון שאי קיום מצוות יש בו משום מחאה על הגיור. אך ראה הערת הרב ישראל רוזן, שם, שהתנגד להצעה זו עקב החשש שהדבר יגרום לפקפוק כללי בתוקף הגיור.

28. שו"ת אגרות משה, יו"ד ח"א סי' קסב, העלה אפשרות כזאת לפתרון, אך הביע הסתייגות שפתרון כזה ייתכן רק אם הורי הקטן יתמצו בכך. בשו"ת מנחת שלמה, ח"א סי' לה אות ג, כתב שפתרון כזה לא שייך כלל לגרות שבזמננו, כיוון שהוא נגד 'דינא דמלכותא'. יתרה מזאת, מדובר בהערמה גמורה, שהרי ברור לכולם שאין כאן כוונה לעבדות, ואף אם נחשב כגר, מי שמגייר באופן כזה עובר על איסור 'לפני עור לא תתן מכשול', שהרי אין כאן כוונה שהילד שמתגייר יקיים מצוות. בשו"ת חלקת יעקב, אבה"ע סי' כג-כה, ובשו"ת מנחת יצחק, ח"ה סי' מז-נב, דנו בעניין דומה - אם אפשר לתת פתח לממזר להתיר את ילדיו לבוא בקהל על ידי נשיאת גויה שתתגייר לשם שפחה ואז ילדיו ממנה יהיו מוגדרים כעבדים, וכי שחרר אותם יהפכו לעבדים משוחררים שמוותרים לבוא בקהל ולישא אישה ישראלית. עצה זאת מופיעה כבר בדברי רבי טרפון במשנה קידושין פ"ג מ"ג, ובבבלי סט ע"א, ונפסקה להלכה בשו"ע, אבה"ע סי' ד סעי' כ. הקושי ביישום הצעה כזאת בימינו הוא שעבדות אינה קיימת וגם אסורה על פי חוק, ולא ברור אם אפשר להחיל את דיני העבדות אך ורק על הצד של המעמד האישי מבלי להחיל גם את צד העבדות

4. גיור תינוק אסופי

י. תינוק שנמצא נטוש במקום שרוב תושביו יהודים ונמסר לאימוץ,²⁹ יש להטבילו לגיור על דעת בית דין. גיור זה הוא לחומרא ולהסרת ספק, ולכן אין צורך בברכה, ואם נימול עוד בטרם עבר את תהליך הגיור, אין צורך בהטפת דם ברית.³⁰ ואם נמצא נטוש בעיר שרובה נכרים, יש לגיירו מן הדין, אפילו אם עורך הדין שסידר את האימוץ טוען שהילד יהודי, כיוון שאי אפשר לברר את הדבר, ויש לחשוש שעורך הדין אינו דובר אמת כדי להשביח מקחו.³¹

5. כיצד לקרוא לילד מאומץ³²

יא. הורה מאמץ שכתב על בנו או בתו המאומצים שהם בנו או בתו, וכן ילד מאומץ שכתב על הוריו המאומצים שהם אביו ואמו, אין בכך שקר, כיוון שהם גידלוהו, והרי הם ראויים להיקרא הוריו.³³

יב. כשמעלים ילד מאומץ לתורה, יש שכתבו שיש להעלותו בשם אביו הביולוגי, כדי שלא ייווצרו מכך תקלות.³⁴ ויש שכתבו שיש להעלותו לתורה בשם אביו המאמץ, שאין כאן חשש שקר, כדלעיל.³⁵ ויש מי שכתב שאף על פי שאין לאסור לקרוא לו לתורה בשם אביו המאמץ, אם אביו המאמץ כהן או לוי, אין להעלותו בשם אביו המאמץ, כיוון שיבואו

הכללי. שו"ת מנחת יצחק לא קיבל את ההצעה. לעומת זאת, בשו"ת חלקת יעקב סבר שיש מקום להתיר זאת, אך כיוון שבשו"ת מנחת יצחק התנגד לכך, כתב שרב יחידי אין לו רשות לתת הוראה בעניין תמוה לרבים עד שיסכימו עימו גדולי בעלי הוראה שבדור. לסיכום הנושא ראה הרב ישראל רוזן, 'גיור ללא קבלת מצוות בשיטת עבדות ושחרור', תחומין לג (תשע"ג), עמ' 184-190.

29. מדובר במקרה שבו ניכר שהתינוק לא הושלך למיתה אלא כדי שמי שימצאנו יטפל בו ויחיה אותו. אם התינוק הושלך למיתה, חוששים שהוא מוגדר אסופי שדינו כספק ממזר שאסור לו לבוא בקהל. ראה גם לעיל, הערה 17.

30. ראה הרב אברהם ח' שרמן, 'גיור תינוק אסופי לשם אימוץ', תחומין כ (תש"ס), עמ' 237-244.

31. שו"ת עשה לך רב, ח"ח סי' עא.

32. אין הכוונה איזה שם לתת לו, אלא כאשר קוראים או כותבים את שמו של הילד המאומץ, כגון בעלייה לתורה או בכתובה, האם לכתוב את שם ההורה הביולוגי - אם השם ידוע, או לכתוב את שם ההורה המאמץ.

33. תשובת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס לבוב, סי' רע, ובספר סיני וליקוטים, סימנים קכט-קל; ובתשובות מיימוניות, משפטים, סי' מח. רמ"א, חו"מ סי' מב סעי' טו. אומנם בכנסת הגדולה, הגהות הטור, חו"מ סי' מב ס"ק עה, כתב שנראה לו שדין זה נאמר רק כשאין להורה המאמץ ילדים ביולוגיים משלו, וכן כתב בשו"ת שאלת יעב"ץ, ח"א סי' קסה; ובשו"ת חתם סופר, ח"ג אבה"ע ח"א סי' עו, כתב שטעמו של בעל כנסת הגדולה הוא מחשש להפסד בניו הביולוגיים שהם יורשיו (ואם אין לו בנים, ייתכן שיעדיף לתת את הירושה לבנו המאומץ). לעומת זאת, באורים ותומים, אורים סי' מב, ס"ק מז, כתב שאין טעם לחלק בין מקרה שיש להורה המאמץ ילדים לבין מקרה שאין לו ילדים, אלא אם כן שמו של הילד הביולוגי כשמו של הילד המאומץ, וכן פסק ערוך השלחן, חו"מ סי' מב סעי' כ. בשו"ת ציץ אליעזר, ח"ד סי' כב, כתב שהאפשרות לקרוא לילד המאומץ בשם ההורה המאמץ היא דווקא כשהורים הביולוגיים אינם בחיים, אך לכתחילה אין לנהוג כך כשהם עדיין חיים.

34. שו"ת מנחת יצחק, ח"א סי' קלו, וח"ב סי' קטו, וח"ד סי' מט, וח"ה סי' מד. שו"ת משנה הלכות, ח"ד סי' קסט.

35. ראה שו"ת חתם סופר, שם. שו"ת לב אריה, ח"א סי' נה, אך יש לתקן שיכתבו בפנקס בית הדין שהוא בן מאומץ. הרב חיים דוד הלוי, אור תורה, שנה כב, חוברת י (תמוז תש"ן), סימן קל.

להחזיק אותו בטעות לכהן או ללוי, ועלולות לצמוח מכך טעויות.³⁶ למעשה, יש מי שהורה שאם יודעים את שם אביו הביולוגי, צריכים לקרוא לו כך לתורה, אך אם הרשויות אינן מוכנות לגלות את שם אביו למשפחה המאמצת, מותר לקרוא לו בשם המאמץ.³⁷

יג. בכתובה ובגט, אם יודעים את שם האב הביולוגי, לכתחילה יש לכתוב את שמו.³⁸ אך כאשר שם האב אינו ידוע, יש שכתבו לא לכתוב כלל את שם האב.³⁹ ויש מי שהורה לכתוב 'בן מי שנשכח שמו ונקרא בן פלוני שגידלו', ובשעת הקריאה תחת החופה כנהוג, אם ירגיש שאין זה כבוד למגדלו, יוכל להשמיט את התיבות הנוספות, אבל בכתובה יכתבו כדלעיל.⁴⁰ ויש שכתבו שבמקום שהאב הביולוגי אינו ידוע, אפשר לכתוב את שם האם או 'בן פלוני המגדלו'.⁴¹ ויש שכתבו שבכל מקום שהאב הביולוגי אינו ידוע, אפשר לכתוב את שם האב המאמץ,⁴² ויש מי שהוסיף שהוא הדין אפילו כששמו של האב הביולוגי ידוע אך יש עניין שלא לגלות לאחרים שמדובר בילד מאומץ.⁴³

יד. יש לספר לילד את עובדת היותו מאומץ, ואסור להעלים ממנו דבר זה. אם יודעים את שמות הוריו הביולוגיים, יש לספר לילד מי הם, כדי למנוע ממנו מכשולים בעתיד, כגון שיישא אח את אחותו.⁴⁴ כמו כן כשילד מאומץ עומד להתחתן, יש להודיע לצד השני לפני הנישואין שהילד מאומץ.⁴⁵

36. הרב משה פינדלינג, 'אימוץ ילדים', נועם ד, תשכ"א, עמ' עז.
37. הרב שלמה זלמן אויערבאך, נשמת אברהם, חו"מ סי' מב, עמ' לד, 5.
38. שו"ת יהודה יעלה, ח"ב סי' קח-קט; אבני האפד, ח"א שו"ת סי' יז, וראה גם שם, ח"ב, נושא האפד, סי' א אות ז. שו"ת ציץ אליעזר, שם, ומכל מקום, בדיעבד כשנכתב שם האב המאמץ, הגט כשר. הרב משה פינדלינג, 'אימוץ ילדים', נועם ד (תשכ"א) עמ' עד; הרב שלמה זלמן אויערבאך, נשמת אברהם, שם, עמ' לז; וכן משמע משאר הפוסקים דלהלן שדנו דווקא במקרה שהאב הביולוגי אינו ידוע או במקרים אחרים שבהם יש בעיה לכתוב את שם האב הביולוגי. אך ראה הרב חיים דוד הלוי, אור תורה, שם, שחילק בין גט שבו לכתחילה יש לכתוב את שם האב הביולוגי לבין כתובה שבה לדעתו אפשר אף לכתחילה לכתוב את שם האב המאמץ, ואין לחשוש שיבואו לטעות עקב כך גם בגט, כיוון שבית דין שמסדר גט מברר היטב את השמות, וגם אם בטעות יכתבו את שם האב המאמץ - אין הגט נפסל בכך.
39. שו"ת עזרת כהן, סי' נד. הרב משה פינדלינג, נועם, שם.
40. שו"ת אגרות משה, אבה"ע ח"א סי' צט, וראה באופן דומה שם, ח"ב סי' כב. באופן דומה כתב בשו"ת מנחת יצחק, ח"ה סי' מד, שיש לכתוב בכתובה את שם האב הביולוגי ולא את שם האב המאמץ, אבל במקום אחר, שם, ח"ו סי' קנא, הוסיף שאם הילד אינו יודע שהוא מאומץ, ואם כשהדבר יתגלה לו בכתובת הכתובה עלול להיגרם לו משבר נפשי גדול, יש מקום לכתוב בכתובה את שם הילד ללא כתיבת שם ההורה, ולהוסיף שמתקרא 'פלוני בן או בת פלוני', ויכתבו את שם האב המאמץ.
41. שו"ת משנה הלכות, ח"ד סי' קסט; שו"ת שבט הלוי, ח"ד סי' קעד; וראה שם שכתב שהוא הדין כשהאב הביולוגי גוי ויש בושה לכתוב בכתובה 'בן אברהם אבינו' (ראה שו"ע, אבה"ע סי' קכט סעי' כ). הרב יוסף שלום אלישיב, דבריו הובאו בנשמת אברהם, שם, עמ' לו-לז.
42. שו"ת בנין ציון החדשות, סי' כא; הרב שלמה זלמן אויערבאך, דבריו הובאו בנשמת אברהם, שם. וראה שו"ת חתם סופר, שם.
43. הרב שלמה זלמן אויערבאך, דבריו הובאו בנשמת אברהם, שם.
44. שו"ת אגרות משה, אבה"ע ח"ד סי' סד אות ב; והוסיף שאין חובה לספר על כך כשהילדים קטנים, בתנאי שההורים המאמצים מתכוונים לספר להם על כך כשיגדלו; שו"ת מנחת יצחק, ח"ד סי' מט אות ז, ושם ח"ט סי' קמ; הרב שלמה זלמן אויערבאך, דבריו הובאו בנשמת אברהם, חו"מ סי' מב, עמ' לא.
45. הרב שלמה זלמן אויערבאך, דבריו הובאו בנשמת אברהם, שם; וראה שו"ת מנחת יצחק, שם ושם, שכתב גם הוא שאסור להסתיר מאחרים את עובדת היות הילד מאומץ.

6. ייחוד, חיבוק ונישוק

טו. יש אוסרים ייחוד, חיבוק ונישוק עם ילדים מאומצים, כיוון שכל מה שהתירה התורה ייחוד, חיבוק ונישוק הוא דווקא לבנים ולבנות ביולוגיים, אבל לא לילדים מאומצים או חורגים, אף שמגדלים אותם מגיל צעיר ולעיתים מיום לידתם, ואף שאין בחיבוק ונישוק דרך תאוה וחיבת ביאה אלא דרך נישוק וחיבוק כמו לבנים ולבנות.⁴⁶ ויש מתירים ייחוד, חיבוק ונישוק עימם, כיוון שמגדלים אותם כבנים ובנות שלהם, ואין בחיבוק ונישוק דרך תאוה וחיבת ביאה.⁴⁷ לעניין איסור ייחוד, יש גם לסמוך על כך שרוב הזמן אין ייחוד מפני ששני בני הזוג נמצאים בבית, ואף בזמנים שאין הדבר כך, יש לומר שהחשש שאם יעברו איסור הדבר יוודע לבן או לבת הזוג מועיל להציל מאיסור ייחוד,⁴⁸ וכן מפני שמדובר בגזרה שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בה.⁴⁹

טז. גם הדעות המתירות ייחוד, חיבוק ונישוק בילדים מאומצים התירו זאת בתנאי שהילדים אומצו בקטנותם, ולכן כתבו שאסור לכתחילה לקחת לאימוץ ילדים שהם כבר בגיל של איסור ייחוד, דהיינו בת מגיל שלוש שנים וכן מגיל תשע שנים, אם יודעים מראש שלא יוכלו להיזהר מלהתייחד עימם.⁵⁰

זי. גם לחלק מהדעות האוסרות, מותר להתייחד עם ילדה מאומצת עד גיל חמש או שש, כל זמן שאין יצר עליהן מחמת קוטנן.⁵¹ ויש שהתירו להתייחד עם ילדה עד גיל שמונה או תשע.⁵² ויש שהחמירו ואסרו להתייחד כבר מגיל שלוש.⁵³

46. הרב מנחם מנדל שניאורסון - הרבי מליובאוויטש, דבריו הובאו באוצר הפוסקים, כרך ט עמ' קל; זכרון עקידת יצחק, עמ' לג-לז, וכתב שהסכים איתו הרב יחזקאל סרנא, הרב דוב בריש וויידענפעלד - האדמו"ר מטשעבין, הרב יעקב ישראל קנייבסקי, הרב עזרא עטייה, דבריהם הובאו על ידי הרב אהרן יעקובוביץ באוצר הפוסקים, שם, עמ' קלב, ולשיטתם הוא בכלל אביזרייהו דגילוי עריות; שו"ת שבט הלוי, ח"ה סי' אות ה; שם ח"ו סי' קצו; שו"ת מנחת יצחק, ח"ט סי' קמ, והוסיף טעם שכשרואים העולם שהם מתייחדים, יסברו בטעות שהם ילדיהם הביולוגיים, ואסור להעלים את עובדת היותם ילדים מאומצים, כפי שנכתב לעיל. הרב שלמה זלמן אויערבאך והרב יוסף שלום אלישיב, דבריהם הובאו בנשמת אברהם, שם, עמ' לג.

47. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ו סי' מ, פרק כא, המצוטט כאן, וכן שם, ח"ז סי' מד-מה; שו"ת אגרות משה, שם. שו"ת עשה לך רב, ח"ג סי' לט; שו"ת דבר חברון, ח"א סי' לו; הרב נחום אליעזר רבינוביץ, דבריו הובאו במאמרו של הרב עזריה ברזון, 'איסור ייחוד בימינו', תחומין י (תשמ"ט), עמ' 317, הערה 19; ראה גם הרב ירון בן צבי, 'לזרעו אחריו - דין ייחוד באימוץ ובהפריה מלאכותית', אסיא צא-צב (סיון תשע"ב), עמ' 104-116; וכן ד"ר אבישולם וסטרייך, 'מעמדם של ילדים שנולדו בהפריה מלאכותית לעניין איסור ייחוד', אסיא, שם, עמ' 129-134.

48. שו"ת אגרות משה, שם. והוסיף שלכן אם בן הזוג נפטר, אסורים בייחוד.

49. שו"ת ציץ אליעזר, חלק ו, שם.

50. שו"ת ציץ אליעזר, שם. גם בשו"ת עשה לך רב (שם) כתב שההיתר בייחוד, חיבוק ונישוק הוא דווקא כשההורים המאמצים גידלו את הילדים הללו מקטנותם והורגלו אליהם ביותר.

51. הרב שלמה זלמן אויערבאך, נשמת אברהם, שם, עמ' לד.

52. שו"ת אגרות משה, שם. ואף שלשיטתו מותר להתייחד גם בגיל מבוגר יותר (ראה לעיל, הערה 47), כתב שעד גיל כזה בוודאי אין לחשוש לייחוד במקום הצורך, כגון באימוץ.

53. זכרון עקידת יצחק, עמ' לג. הרב יוסף שלום אלישיב, דבריו הובאו בנשמת אברהם, שם.

יח. לשיטות שאוסרות ייחוד עם ילדים מאומצים, יש מי שהורה שכדי למנוע קשיים במשפחה מאמצת, אפשר לשכפל את מפתח הבית, לתתו לשלושה אנשים ולומר להם שיכולים להיכנס לבית מתי שיחפצו, ואז נחשב כבית הפתוח לרשות הרבים, ואין איסור ייחוד.⁵⁴

7. כיבוד אב ואם

יט. אף על פי שאין מצוות עשה של כיבוד אב ואם בילד מאומץ כלפי הוריו המאמצים,⁵⁵ בכל זאת הוא חייב לכבד את הוריו המאמצים משום הכרת הטוב והחסד שגמלו עימו.⁵⁶ כ. ילד מאומץ חייב בכבוד הוריו הביולוגיים אם מכירם, אף על פי שלא גמלו איתו חסד, ואדרבה, הוציאו אותו מחוץ לביתם.⁵⁷

8. אבלות על הוריו המאמצים

כא. בן מאומץ יאמר קדיש על אביו ואמו המאמצים, אך לא על חשבון אבלים אחרים.⁵⁸ כב. אין חיוב לקרוע קריעה על הוריו המאמצים או לשבת שבעה, אך מותר לו לשבת שבעה משום הכרת הטוב כלפיהם, וחייב בתלמוד תורה כל זמן שאין מנחמים, וכאשר יש מנחמים הוא פטור מתלמוד תורה, שזה נקרא כבוד המת וכבוד ההורים שאימצו אותו. ביום הקבורה, שאבל פטור בו מהנחת תפילין באופנים מסוימים, יניח תפילין, אך יעשה זאת בצנעה.⁵⁹ ויש מי שכתב באופן דומה שיכול לנהוג אבלות דווקא בדיני רשות, כגון נעילת הסנדל, אך בדברים שהם מצווה, כגון לימוד תורה והנחת תפילין, אינו רשאי לנהוג אבלות.⁶⁰

54. הרב אביגדר נבנצל בפגישתו עם רבני פוע"ה, כ"ד בתמוז תשס"א.
55. סוטה מט ע"א, ורש"י שם במעשה דרב אחא בר יעקב.
56. ראה שו"ת חתם סופר, או"ח סי' קסד; שו"ת דבר חברון, ח"א סי' ל; הרב משה פינדלינג, 'אימוץ ילדים', נועם ד (תשכ"א) עמ' צא; הרב שלמה זלמן אויערבאך, דבריו הובאו בנשמת אברהם, שם, עמ' לט, 11, והוסיף שיש לכבדם כאילו הם הוריו האמיתיים.
57. משך חכמה, דברים ה, טז; וראה ספר החינוך, מצווה לג, שעיקר הטעם לכיבוד הורים הוא מצד חיוב הכרת הטוב על כך שהביאוהו לעולם.
58. שו"ת חתם סופר, חלק א או"ח סי' קסד; הרב שלמה זלמן אויערבאך, דבריו הובאו בנשמת אברהם, שם.
59. הרב שלמה זלמן אויערבאך, דבריו הובאו בנשמת אברהם, שם.
60. הרב משה פינדלינג, שם, על פי רבי עקיבא איגר, יו"ד סי' ס"ק ו; מעולם ועד עולם, פרק טז סעי' יא.